

|| Jarosław Superson SAC, *Penula, planeta, casula (do początku IX wieku)*, w: *Szata liturgiczna*, red. Adelajda Sielepin CHR, Jarosław Superson SAC, Kraków 2016, s. 43–63.

|| DOI: <http://dx.doi.org/10.15633/9788374386029.04>

Jarosław Superson SAC

UNIwersYTET PAPIESKI JANA PAWŁA II W KRAKOWIE

Penula, planeta, casula (do początku IX wieku)

Uroczystą mszę świętą – mszę krzyżma – odprawianą zazwyczaj o poranku w Wielki Czwartek przez biskupa z kapłanami, papież Benedykt XVI podczas audiencji generalnej 4 kwietnia 2007 r. określił jako „wprowadzenie do Triduum Sacrum”¹. Następnego dnia, sprawując tę Eucharystię w bazylice św. Piotra na Wzgórzu Watykańskim, w końcowej części swojej homilii, zatytułowanej „Prośmy Boga, aby przyoblekł nas w szatę miłości”, wskazał na symbolikę ornatu:

Na zakończenie jeszcze parę słów o ornacie. W tradycyjnej modlitwie towarzyszącej nakładaniu ornatu jest on symbolem jarzma Pana, które On nam, kapłanom, nałożył. Modlitwa ta przypomina słowa Jezusa, zachęcające nas, byśmy nieśli Jego jarzmo i uczyli się od Niego, który jest „cichy i pokornego serca” (Mt 11, 29). Nieść jarzmo Pana znaczy przede wszystkim uczyć się od Niego. Być zawsze gotowym uczyć się w Jego szkole. Od Niego mamy uczyć się łagodności i pokory – pokory Boga, która wyraża się w Jego człowieczeństwie. Św. Grzegorz z Nazjanzu zastanawiał się kiedyś, dlaczego Bóg zechciał stać się człowiekiem. I w najważniejszej, a moim zdaniem najbardziej wzruszającej, części swojej odpowiedzi mówi:

Bóg chciał zdać sobie sprawę, czym jest dla nas posłuszeństwo, i chciał miarą wszystkiego uczynić swe cierpienie, ów pomysł Jego miłości do nas. W ten

¹ Benedykt XVI, *Triduum Sacrum*, Audiencja generalna w Wielką Środę, 4.04.2007, „L’Osservatore Romano”, wyd. pol. [dalej: OsRomPol] 28 (2007) nr 5, s. 19; Benedetto XVI, *Il Triduo Santo*, L’udienza generale. La catechesi del Papa 4 aprile 2007, „L’Osservatore Romano. Giornale quotidiano politico religioso”, 5 aprile 2007, s. 4.

sposób może On sam poznać bezpośrednio to, czego my doświadczamy – czego się od nas wymaga, na jaką wyrozumiałość zasługujemy – mierząc na podstawie swego cierpienia naszą słabość².

Czasami chcielibyśmy powiedzieć Jezusowi: Panie, Twoje jarzmo wcale nie jest lekkie. A wręcz jest na tym świecie strasznie ciężkie. Lecz kiedy potem spoglądamy na Niego, który wszystko wziął na siebie, który sam doświadczył posłuszeństwa, słabości, bólu, wszelkich ciemności, nasze skargi milkną. Jego jarzmo to kochać z Nim. I im bardziej Go kochamy i wraz z Nim stajemy się osobami kochającymi, tym lżejsze staje się dla nas Jego pozornie ciężkie jarzmo. Prośmy Go, aby nam pomagał stawać się tak jak On osobami kochającymi, abyśmy mogli coraz bardziej doświadczać, jak pięknie jest nieść Jego jarzmo. Amen³.

Joseph Ratzinger, który często swój wykład przedstawia w triadzie (źródła Eucharystii: słowa ustanowienia, śmierć, zmartwychwstanie; wspólne gromadzenie się wokół Pana: stoimy przed Panem, idziemy z Panem, klękamy przed Panem⁴; trzy płaszczyzny, które są istotne dla ustanowienia kultu chrześcijańskiego: słowa i działania Jezusa Chrystusa, liturgiczne uobecnienie, antycypacja Nadchodzącego⁵), czyni tak jako papież Benedykt XVI w Wielki Czwartek 2007 roku. Wyrażona wówczas triada składa się z następujących elementów: ornat – szata liturgiczna, jarzmo Pana, realizacja miłości wraz z Jezusem Chrystusem.

Znany włoski liturgista Mario Righetti, z którego podręcznika do liturgiki opublikowanego w latach 50. XX wieku korzystają współcześni wykładowcy liturgiki i zainteresowani liturgią w Kościele rzymskokatolickim, pisze, że wierzchnią szatę liturgiczną stosowaną w czasie mszy świętej określano terminami *planeta* (łac. *planeta*), w środowisku miasta Rzymu, czy też *casula* – „domek”, „chatka”⁶. Przypomina bowiem małe domostwo oświetlane promieniami padającymi z góry. Szata ta w Polsce jest zwana

² Św. Grzegorz z Nazjanzu, *Mowa 30; Mowa teologiczna*, IV, 6.

³ Benedykt XVI, *Triduum Sacrum*, Audyencja generalna w Wielką Środę, 4.04.2007, s. 22.

⁴ Por. J. Ratzinger, *Eucharystia. Bóg blisko nas*, tłum. M. Rodkiewicz, Kraków 2005, s. 123.

⁵ Por. J. Ratzinger, *Duch liturgii*, tłum. E. Pieciul, Poznań 2002, s. 52–54.

⁶ Por. M. Righetti, *Manuale di storia liturgica*, t. 1, *Introduzione generale*, Milano 1952, s. 499–500.

ornatem. Antoni Nowowiejski wskazuje na pochodzenie polskiego słowa „ornat” od łacińskiego *ornatus*, tj. „ubiór”⁷.

Współcześnie obowiązujące Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego⁸ przypomina, że „kapłan sprawujący mszę świętą oraz inne czynności liturgiczne, połączone z nią bezpośrednio, na albę i stulę wkłada ornat, chyba że obowiązuje inny przepis”⁹. Ornat jest szatą liturgiczną – szatą mszalną wierzchnią, a jego kolor „ma uzewnętrzniać charakter sprawowanych misterii wiary”¹⁰.

Z opublikowanej kilka lat temu rozmowy z abp. Pierem Marinim wynika, że papież Paweł VI zaczął używać ornatu podczas papieskich celebracji liturgicznych, a papieskie zakrystie, a jest ich kilka, wzbogaciły się podczas pontyfikatu Jana Pawła II i Benedykta XVI o ornaty pochodzące z darów. Ornaty dla tych papieży wykonywały też szyjące ornaty na miarę siostry prezentki, zakonnice ze zgromadzenia zakonnego Sióstr Uczennic Boskiego Mistrza, mniszki benedyktyńskie z Rosano i zakłady krawieckie: dwa z północnych Włoch i jeden z Francji, z Lyonu¹¹.

PENULA W IMPERIUM RZYMSKIM

W cywilizacji rzymskiej noszone odzienie miało na celu nie tylko okrycie ciała, jego ochronę przed czynnikami meteorologicznymi. Bardzo szybko ubiór stał się środkiem wyrażania roli osoby w społeczeństwie, jej statusu czy też przynależności do grupy¹². Do kanonu odzieży wierzchniej noszonej przez

⁷ Por. A. J. Nowowiejski, *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*, t. 2 cz. 1 *O środkach rozwinięcia kultu*, Drukarnia Franciszka Czerwińskiego, Warszawa 1902, s. 218.

⁸ Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego. Z trzeciego wydania Mszału rzymskiego, Rzym 2002. Wskazania Episkopatu Polski, Poznań 2006 [dalej: OWMR].

⁹ OWMR 337.

¹⁰ OWMR 345.

¹¹ Por. P. Marini, *Ceremoniarz papieski. Rozmowy o liturgii przeprowadzili Dominique Chivot i Vincent Cabanac*, tłum. M. Romanek, Katowice 2010, s. 81–84.

¹² Por. C. Mandosi, *I paramenti liturgici dell'Abbazia benedettina di Farfa. La pianeta: storia e simbologia*, Città del Vaticano 2012, s. 69.

mężczyzn w antycznym Rzymie należą m.in.: toga, paliusz¹³, penula, chlamida¹⁴. *Paenula* (penula) pojawia się w okresie cesarstwa, pryncypatu, jako ciężki płaszcz wykonany z wełny lub skóry. Było to odzienie bez rękawów, w kształcie dzwonu, zapinane za pomocą klamerki lub sznurków, zakładane na ciało jak peleryna. Jego długość była zmienna – penula mogła sięgać do bioder albo stóp. Zakładana na tunikę dobrze chroniła przed wilgocią i zimnem. Miała kaptur – *cucullus*, *cucullio* – który był do penuli przyszyty albo stanowił odrębny, zakładany na nią element. Zazwyczaj penuli używali podróżujący, ale nosili ją także mieszkańcy miast. Wskazywała ona na podróżującego, ale noszona w mieście w czasie żałoby symbolizowała zmartwienie. Z biegiem czasu do jej szycia zaczęto używać *gausape*, materiału wełnianego koloru białego, z jednej strony kosmatego, a z drugiej gładkiego. W produkcji penul przewodził region Apulii. Z miasta Canosy pochodziła *paenula canusina*, szyta z wysokiej jakości wełny. Wyjątkowej penuli używał cesarz Kaligula (zm. 41). Nosił on na tunikach penule wyszywane i udekorowane gemmami, co narażało go na śmieszność. W następnych latach, w czasach Domicjana (zm. 96), zapewne w wyniku trudnej do odtworzenia ewolucji odzieży, wykonaną z drogich tkanin penulą zastępowano togę. Kwintyliian (zm. ok. 96), rzymski retor i pedagog, związany z rodziną cesarza Domicjana, narzekał na to zjawisko. Jego zdaniem mowy wygłaszane przez oratorów ubranych w penulę, a nie togę, traciły na wartości. Cesarz Hadrian (zm. 138) pozwolił nosić penulę niektórym urzędnikom, a Aleksander Sewer (zm. 235) zezwolił na jej używanie starszym mężczyznom w Rzymie z racji zimna, ale kobiety mogły ją zakładać tylko podczas podróży. Rzymianie uczestniczący w widowiskach teatralnych i cyrkowych w Wiecznym Mieście w latach 180–192 ubierali się w penulę. W IV wieku noszą ją jako strój obowiązkowy senatorzy wewnątrz miasta Rzymu. Grupa osób przedstawiona na Łuku Konstantyna w Rzymie, monumencie zbudowanym w latach 312–315, jest odziana w penule sięgające nieco poniżej kolan. Wydaje się, że są one zszyte z przodu¹⁵. Rzymscy

¹³ O paliuszu warto przeczytać: J. A. Superson, *Paliusz – współczesna forma i teorie o pochodzeniu*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” LXV (2012) nr 1, s. 85–100.

¹⁴ Por. G. Sette, *L'abbigliameto*, Roma 2010, s. 25 (Vita e Costumi dei Romani Antichi, 22).

¹⁵ Por. „Pianeta”, w: G. Moroni, *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica da S. Pietro sino a nostri giorni*, t. 52, Tipografia Emiliana, Venezia 1851, s. 268; A. J. Nowowiejski, *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*, t. 2, cz. 1 *O środkach rozwinięcia kultu*, dz. cyt., s. 219–220; L. Żarnowiecki, *Ozdoba Domu Bożego. Dzieło ilustrowane poświęcone szatnictwu liturgicznemu i sztuce, w służbie Kościoła zostającym*, z. 1, Warszawa 1904, s. 31; L. Żarnowiecki, *Casula. Opus in XLVIII tabulas distinctum et ornatum*, Cracoviae 1913, s. 7–10; O. Jurewicz,

officiales byli ubrani w tunikę i penulę przewiązaną paskiem¹⁶. Z biegiem czasu *paenula* stała się powszechnie używanym płaszczem. Była zamknięta ze wszystkich stron, a u szczytu miała otwór, a więc była zakładana przez głowę¹⁷. Zgodnie z dekretami wydanymi przez Gracjana, Walentyniana i Teodorzjusza w IV wieku penulę mieli nosić senatorowie i urzędnicy. Senatorowie mieli zakładać pod penulę szatę, zwaną *coloborum* (*colobiorum*), a na samej penuli mieć naszyte purpurowe wstęgi – *purpurae*¹⁸.

ŚWIĘTY PAWEŁ PROSI O PENULĘ

Jak informuje *Dizionario esegetico del Nuovo Testamento*, pod wpływem łacińskiego słowa *paenula* w późnym okresie rozwoju języka greckiego upowszechnia się słowo φαίλῶνης, które mogło pochodzić od φαινόλας lub φαινόλης¹⁹.

W Drugim Liście św. Pawła do Tymoteusza 4, 13 jest wyrażona prośba o dostarczenie Pawłowi z Troady, od niejakiego Karpa, penuli i ksiąg. Trudno jest wykazać, aby szata ta, zostawiona przez Pawła w domu Karpa, była wykorzystywana podczas liturgii. Czy zostawienie penuli przez św. Pawła u Karpa to efekt znanego mu zwyczaju, także przez niego przestrzeganego, a mianowicie zanoszenia modlitwy po wcześniejszym zdjęciu penuli?²⁰

Ten epizod z penulą, opisany na kartach listu znajdującego się w Nowym Testamencie, w historii Kościoła był powodem promowania przez

L. Winniczuk, *Starożytni Grecy i Rzymianie w życiu prywatnym i państwowym*, Warszawa 1968, s. 121; M. Gutkowska-Rychlewska, *Historia ubiorów*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 86; G. Sette, *L'abbigliameto*, dz. cyt., s. 34–35.

¹⁶ Por. G. Zaccherini, „Paenula” w: *Lessico ecclesiastico illustrato*, red. zb., t. 4, Milano 1906, s. 9.

¹⁷ Por. R. Lesage, S. Marsili, „Pianeta”, w: *Dizionario pratico di liturgia romana*, dir. R. Lesage, tłum. Monaci Benedettini dell'Abazia di Finalpia, Roma 1956, s. 338.

¹⁸ Por. H. Grisar, *Analecta Romana. Dissertazioni, testi, monumenti dell'arte riguardanti principalmente la storia di Roma e dei Papi nel medio evo*, t. 1, Roma 1899, s. 533; L. Żarnowiecki, *Ozdoba Domu Bożego...*, dz. cyt., s. 33.

¹⁹ Por. „φαίλῶνης”, w: *Dizionario esegetico del Nuovo Testamento*, red. H. Balz, G. Schneider, red. ed. wł. O. Soffritti, t. 2, Brescia 1998, s. 1761.

²⁰ Por. A. J. Nowowiejski, *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*, t. 2, cz. 1 *O środkach rozwinięcia kultu*, s. 220.

niektórych opinii, że zwyczaj używania penuli podczas czynności sakralnych należy przypisać św. Pawłowi. Tym opiniom przeciwstawił się w pierwszej połowie XVII wieku patrycjusz z Florencji Jan Chrzyciel Doni (zm. 1647)²¹.

PAPIEŻ STEFAN I

W *Liber Pontificalis*, gdy jest mowa o papieżu Stefanie (zm. 257), widnieje prawdopodobnie pierwszy zapis dotyczący szat, które nosili „sacerdotes et levitae” (kapłani i diakoni). Jest to dyspozycja, aby kapłani i diakoni nie używali świętych szat podczas dnia nigdzie indziej, jak tylko w kościele. Redaktorom polskiego przekładu *Liber Pontificalis* wydaje się, że jest to zapis raczej anachroniczny (por. *Księga Pontyfików* 24, 3)²².

W kolekcji „Patrologia Latina” znajduje się list przypisywany papieżowi Stefanowi I, skierowany do biskupa Hilariusza²³. W jego trzecim rozdziale jest mowa o szatach liturgicznych, które są wymagane przy sprawowaniu liturgii. Zapis ich nie wymienia, ale podkreśla, że szaty nie mają podkreślać funkcji, lecz być wyrazem troski o sakralność liturgii²⁴.

List ten może odzwierciedlać dyskusje w łonie Kościoła na temat tego, co powinna wyrażać szata. Ma ona wskazywać na określoną funkcję czy też być oznaką sprawowanych obrzędów.

²¹ Por. Joannes Baptista Doni, *Dissertatio de utraque paenula*, Apud Sebastianvm Cramoisy Architypographum Regium et Gabrielem Cramoisy, Parisiis 1644, s. 41–46.

²² Por. *Księga Pontyfików 1–96 (do roku 772)*, tłum. P. Szewczyk, M. Jesiotr, oprac. M. Ozóg, H. Pietras, Kraków 2014, s. 45–45* (Synody i Kolekcje Praw, 9).

²³ Por. *Epistula 1 Stephani papae I (ad Hilarium episcopum)*, PL, t. 3, kol. 1000–1001; J. Lewandowicz, *Wybory biskupów w świetle korespondencji Grzegorza Wielkiego*, „Vox Patrum” 30 (2010) t. 55, s. 397.

²⁴ Por. *Księga Matyldy. Księga obrzędów z kartami dedykacyjnymi*, oprac. i wyd. B. Kürbis z zespołem B. Bolz, B. Nadolski, D. Zydorek, Kraków 2000, s. 125 (Monumenta Sacra Polonorum, 1).

MEŃCZYŻNA ODZIANY W PENULĘ

Anonimowe katakumby przy via Anapo w Rzymie zostały odkryte niespodziewanie przez robotników 31 maja 1593 roku. Ich pochodzenie jest datowane na koniec III i początek IV wieku. Wielu badaczy uważa, że obiekt ten z racji zachowanych w nim wielu napisów, fragmentów sarkofagów i obrazów, inspirowanych Biblią, jest wyjątkowym świadectwem chrześcijańskiej sztuki wpisanej w przestrzeń nekropolitalną. Wśród zachowanych obrazów jest namalowany w jednej z wnęk orant ubrany w tunikę i penulę²⁵.

W okresie wiosennym i letnim w 1997 roku w Rzymie, w podziemiach przy via Dino Compagni, w których zachowały się obrazy kultury pogańskiej i chrześcijańskiej – „galeria z IV wieku”²⁶ – odbywały się prace restauratorskie w *cubiculum* F, powszechnie zwanym *cubiculum* Samsona. To w nim został odkryty szkic, niewykorzystany przez dekorującego tę przestrzeń malarza. Szkic ten przedstawia prawdopodobnie mężczyznę ubranego w tunikę i rodzaj penuli, wznoszącego ramiona do góry²⁷.

KOBIETA ODZIANA W PENULĘ

Warta odnotowania jest konstatacja Henryka Paprockiego, który powołując się na badania Antona Springera, uznaje:

Ornat (felonion), jak i omoforion wywodzą się z szat kobiecych. Dowodzi tego fresk z katakumb, przedstawiający zaślubiny i macierzyństwo zmarłej kobiety. Przed biskupem siedzącym na tronie stoi para małżeńska, ona w ciemnej *pænuli* z czarnymi pasami. Pośrodku duża postać Oranta, także w ciemnej *pænuli* z dwoma wzorzystymi pasami oraz białym omoforionem ozdobionym ciemnymi pasami, ale noszonym na głowie²⁸. Felonion

²⁵ Por. F. Bisconti, *La pitture delle catacombe romane. Restauri e interpretazioni*, Todi 2011, s. 7.

²⁶ F. Bisconti, *La pitture delle catacombe romane...*, dz. cyt., s. 191.

²⁷ Por. F. Bisconti, *La pitture delle catacombe romane...*, dz. cyt., s. 201.

²⁸ Por. A. Springer, *Handbuch der Kunstgeschichte*, t. 2, Leipzig 1913, s. 31, tablica 38.

jest odpowiednikiem łacińskiej *pænuli* i stąd ma wspólne pochodzenie z łacińskim ornatem²⁹.

Wydaje się, że wskazanie na pochodzenie penuli (ornatu) od szat kobiecych jest poglądem nowatorskim i stojącym w opozycji do wielu znanych nauce wyników badań.

POCHODZENIE SZATY LITURGICZNEJ PENULI

W opozycji do przedstawionej wyżej współczesnej opinii Henryka Paprockiego stoją poglądy całej plejady badaczy. Są to: Louis Duchesne, Francesco Magani, Antoni Nowowiejski, Longin Żarnowiecki, Mario Righetti, Roberto Lesage, Maria Gutkowska-Rychlewska, Sara Piccolo Paci³⁰, którzy uważają, że antyczna rzymska penula została przyjęta przez Kościół. Badacze ci nie sądzą ani nawet nie przypuszczają, aby antyczna penula noszona przez kobiety była wzorem penuli – szaty liturgicznej, zwanej także pianetą.

KOŚCIÓŁ W AFRYCE PÓŁNOCNEJ – TERTULIAN

Dynamicznie rozwijający się Kościół w Afryce Północnej stosował w liturgii język łaciński. Możliwe, że fakt ten miał wpływ na liturgię w Rzymie

²⁹ H. Paprocki, *Mysterium Eucharystii. Interpretacja genetyczna liturgii bizantyjskiej*, Kraków 2010, s. 142.

³⁰ Por. L. Duchesne, *Origines du culte chrétien*, Ernest Thorin Éditeur, Paris 1889, s. 365–367; F. Magani, *L'Antica liturgia romana*, t. 3, Tipografia Pontificia S. Giuseppe, Milano 1899, s. 149–151; A. J. Nowowiejski, *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*, t. 2, cz. I *O środkach rozwinięcia kultu*, dz. cyt., s. 219–220; L. Żarnowiecki, *Ozdoba domu Bożego. Dzieło ilustrowane, poświęcone szatnictwu liturgicznemu i sztuce, w służbie Kościoła pozostającym*, z. 4, Kraków 1909, s. 7; M. Righetti, *Manuale di storia liturgica*, t. 1, *Introduzione generale*, s. 499–501; R. Lesage, *Oggetti e vesti liturgiche*, Catania 1958, s. 126–127 (*Enciclopedia Cattolica dell'uomo d'oggi*. Sezione X, *La Chiesa nella sua liturgia e nei suoi riti*, 113); M. Gutkowska-Rychlewska, *Historia ubiorów*, dz. cyt., s. 86; S. Piccolo Paci, *Storia delle vesti liturgiche. Forma, immagine e funzione*, Roma 2008, s. 308–310.

i innych chrześcijańskich ośrodkach na zachodzie Europy, w których liturgia po łacinie zaczęła od IV wieku dominować³¹.

Jeden z najwybitniejszych pisarzy starochrześcijańskich, Tertulian (zm. po 220), który przez kilkanaście lat należał do Kościoła katolickiego, w dziele *Apologetyk* adresowanym do namiestników prowincji imperium³² wskazuje na Lacedemończyków (Spartan) jako twórców penuli.

Widzę, że i teatry ani po jednym, ani nie nakryte nie wystarczają. Bo żeby nawet w zimie bezwstydną namiętność nie marzła, pierwsi Lacedemończycy wymyślili płaszcz okrągły – by mogli w zabawach brać udział. Widzę także, że między matronami a nierządnicami nie pozostała żadna różnica w ubraniu (*Apologetyk* VI, 3)³³.

Pisarz ten w dziele *De oratione*, podając katechumenom wskazówki odnoszące się do modlitwy³⁴, wskazuje na pewną bezmyślność, mianowicie zdejmowanie penuli na czas modlitwy, który to zwyczaj jest praktykowany przez chrześcijan.

Skoro dotknęliśmy już jednego rodzaju zwyczaju bezmyślności, nie zaszkodzi zwrócić uwagi i na inne, które z gruntu trzeba uznać za niemądre, gdyż nie wypływają z Pańskiego czy Apostolskiego przykazania. Takie rzeczy nie należą do pobożności, lecz są zabobonem, przesadzone i wymuszone, pochodzą raczej z bojaźliwej niż z rozumnej służby. Winniśmy je więc usuwać, bo stawiają nas one na równi z poganami. Chodzi tu o zdejmowanie wierzchniej szaty (*expositis paenulis*) przed modlitwą, tak bowiem przystępują do swych bóstw poganie. Gdyby tak należało czynić, zauważyliby to Apostołowie uczący o sposobie modlitwy, chyba że ktoś wspomni Pawła, który swój płaszcz zostawił na modlitwie u Karpa. Czemuż to Bóg nie miałby wysłuchać ubranych w wierzchnią szatę, skoro wysłuchał trzech

³¹ Por. T. Klauser, *La liturgia della Chiesa occidentale. Sintesi storica e riflessioni*, Torino Leumann 1971, s. 31–32.

³² Por. B. Altaner, A. Stuiber, *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*, tłum. P. Pachciarek, Warszawa 1990, s. 232.

³³ Tertulian, *Apologetyk*, red., tłum., wstęp i objaśnienia J. Sajdak, Poznań 1947, s. 29 (Pisma Ojców Kościoła, 20).

³⁴ Por. B. Altaner, A. Stuiber, *Patrologia...*, dz. cyt., s. 239.

świętych, którzy w wierzchnich szatach modlili się w piecu ognistym babilońskiego króla (*O modlitwie* 15)³⁵.

Praktykowany przez chrześcijan zwyczaj zdejmowania penuli na modlitwę nie jest apostołski. Dlatego ucząc chrześcijan o modlitwie, Tertulian uznaje zdejmowanie penuli na czas modlitwy za nie do przyjęcia.

BISKUPI W SZATACH IMPERIALNYCH URZĘDNIKÓW

Jak zauważa historyk liturgii Theodor Klauser, wraz z wolnością wyznawania chrześcijańskiej wiary biskupi stojący na czele poszczególnych wspólnot otrzymali od Konstantyna prawa, dzięki którym wykonywali czynności przynależne urzędnikom państwowym. Stali się częścią biurokratycznego aparatu władzy, co więcej, należeli do tej grupy urzędników, którym przysługiwał tytuł *illustres*. *Illustres* otrzymywali następujące insygnia: *lorum*, *mappula*, *campagi*, *camelaucum* i złoty pierścień³⁶.

Akt przyjęcia administracyjnych insygniów władzy przez pasterzy poszczególnych Kościołów lokalnych wchodzących w skład imperium rzymskiego nie tylko wyraża myśl o chrystianizacji tego ogromnego państwa, zlokalizowanego na trzech kontynentach, i jego struktur, cesarstwo rzymskie staje się też stopniowo ziemskim symbolem królestwa niebieskiego³⁷.

³⁵ Tertulian, *O modlitwie*, tłum. W. Kania, w: Tertulian, *Wybór pism*, wstęp E. Stanula, oprac. W. Myszor, E. Stanula, Warszawa 1970, s. 122–123 (Pisma Starożytności, 5).

³⁶ Por. T. Klauser, *La liturgia della Chiesa occidentale*, dz. cyt., s. 50–51.

³⁷ Por. G. B. Ladner, *Il simbolismo paleocristiano. Dio, cosmo, uomo*, Milano 2008, s. 231 (Di Fronte e Attraverso, 822).

KOŚCIÓŁ W AFRYCE PÓŁNOCNEJ – AUGUSTYN

Innym przedstawicielem Kościoła afrykańskiego jest św. Augustyn (zm. 430) – „Doctor gratiae”, który w swoim apologetycznym dziele *O państwie Bożym* wspomina pobożnego starca Florencjusza z Hippony.

Był w naszym mieście Hipponie pewien starzec, Florencjusz, człowiek pobożny, lecz ubogi. Żył z łatania starej odzieży. Zgubił on swój płaszcz (*casulam*) i nie miał za co kupić drugiego. Zwrócił się tedy do dwudziestu męczenników, których pamięć cieszy się u nas niezwykłą czcią, i głośno modlił się, aby go przyodziali. Posłyszeli to znajdujący się tam młodzi szyderycy i gdy odchodził, poszli za nim, kpiąc, że prosił męczenników, by mu dali po pięćdziesiąt oboli, za które kupiłby sobie płaszcz. Lecz on szedł milcząc, gdy wtem ujrzał wyrzuconą na brzeg i trzepocącą się wielką rybę. Przy życzliwej pomocy tychże młodych ludzi pochwylił ją i zaniósł do pewnego kucharza, dobrego chrześcijanina imieniem Kattosus, do jego sklepiku, w którym sprzedawał gotowe potrawy. Opowiedział mu wszystko, co zaszło, i sprzedał rybę za trzysta oboli, postanawiając kupić za to wełny, by żona w miarę możliwości sporządziła mu z niej jakieś okrycie. Tymczasem kucharz, rozcinając rybę, znalazł w jej żołądku złoty pierścionek i natychmiast, tknięty współczuciem i pobożnym lękiem, oddał go starcowi mówiąc: „Oto jak cię przyodziało dwudziestu męczenników!” (*O państwie Bożym* XXII, 8, 10)³⁸.

W innym swoim tekście św. Augustyn rozwija perykopę Łk 12, 13–21 i wyklada naukę o skąpstwie. W kazaniu pada pytanie: „Chcesz może mieć w końcu zły płaszcz (*casulam malam*)?” (*Kazanie* 107, V, 6)³⁹.

OD PENULI DO CASULA

W dziełach Tertuliana występuje *paenula*, a u Augustyna brak tego słowa. Używa on nazwy *casula*. Jesteśmy więc świadkami rezygnacji ze stosowania

³⁸ Św. Augustyn, *O państwie Bożym przeciw poganom ksiąg XXII*, tłum. i oprac. W. Kor-nakowski, Warszawa 1977, s. 570.

³⁹ Sanctus Aurelius Augustinus Hipponensis, *Sermo* CVII; PL, t. 38, kol. 630.

przez chrześcijan słowa *paenula* na rzecz *casula*. Z przytoczonych źródeł pochodzących od Augustyna nie wynika, aby motywem zmiany nazwy były jakieś wpływy kultury czy kultu chrześcijańskiego.

MEDIOLAN, RZYM I RAWENNA – MOZAIKI Z V I VI WIEKU

W kościele św. Ambrożego (zm. 397) w Mediolanie, pochodzącym z V wieku, mozaika w kaplicy św. Satyra ukazuje biskupa Ambrożego okrytego penulą⁴⁰.

Jan Diakon (Iohannes Hymonides, zm. przed 882) opisuje mozaikę z VI wieku, na której są przedstawieni rodzice papieża Grzegorza Wielkiego (zm. 604). Ojciec papieża, Gordian, jest odziany w pianetę barwy kasztanowej, natomiast jego matka Sylwia nosi pianetę na tunice⁴¹.

Mozaika św. Witalisa w Rawennie przedstawia biskupa Maksymiliana, który ma na sobie casulę koloru zielonego⁴².

PIANETA W LITURGII

Paenula w IV wieku, jak twierdzi mistrz ceremonii z Paryża Roberto Lesage, czy też w V wieku, za czym opowiada się Joseph Braun, zaczyna być nazywana *planeta*⁴³. Pod koniec IV wieku w Galii jest wymieniana jako *amphibalus* i jest używana podczas liturgii⁴⁴.

⁴⁰ Por. E. Vandeur, *La Sainte Messe. Notes sur sa liturgie*, Abbaye de Maredsous 1928, s. 53; Ch. A. Croegaert, *Les rites et les prieres du Saint Sacrifice de la Messe. Plans pour sermons et leçons*, t. 1 *La Messe des catéchumènes*, Malines 1948, s. 214.

⁴¹ Johannes Diaconus, *Imagines beati Gregorii Magni*, PL, t. 75, kol. 462.

⁴² Por. L. Żarnowiecki, *Barwy liturgiczne w Kościele rzymskokatolickim pod względem historycznym, liturgicznym, symbolicznym i estetycznym*, Petersburg 1902, s. 5; L. Żarnowiecki, *Casula. Opus in XLVIII tabulas distinctum et ornatum*, dz. cyt., s. 7–10.

⁴³ Por. R. Lesage, *Oggetti e vesti liturgiche*, dz. cyt., s. 126.

⁴⁴ Por. J. Braun, *Die Liturgischen Paramente in Gegenwart und Vergangenheit. Ein Handbuch der Paramentik*, Freiburg im Breisgau 1924, s. 104.

Według Don Giovanniego Lucchesiego planeta w V i VI wieku stała się szatą liturgiczną, chociaż zapisy dotyczące jej użycia pochodzą dopiero z VIII wieku⁴⁵. Także Raffaele Garrucci jest zdania, że w V i VI wieku penula sakralna była szatą diakonów i kapłanów, ale zarazem dodaje, że ubiór ten zastępował w okresie zimowym paliusz (zapewne chodzi o płaszcz)⁴⁶. Innego zdania jest Mario Righetti, który wskazuje na fakt powszechnego stosowania penuli w III wieku, dlatego jego zdaniem już wówczas należała do kościelnych szat liturgicznych⁴⁷. Maria Gutkowska-Rychlewska twierdzi, że penula już w IV wieku była szatą kapłańską chrześcijan. Była wykonana z białej wełny i miała purpurowe *clavi*⁴⁸.

KOŚCIÓŁ W HISZPANII

Mówiąc o liturgii na Półwyspie Iberyjskim, trudno jest jednoznacznie wskazać jej pochodzenie. W pierwszej fazie swojego rozwoju, od III do VI wieku, korzystała ona z dziedzictwa innych Kościołów. Wpływ na nią miała łacińska Afryka, Mediolan, Rzym, chrześcijański Wschód i liturgia galijska⁴⁹.

W *Etymologiach* Izydora z Sewilli (zm. 636), dziele, które definiuje pojęcia na sposób encyklopedyczny, spotykamy wykładnię nazwy casula. Jest to szata z kapturem. Wyraz *casula* jest zdrobnieniem słowa *casa* – „dom”,

⁴⁵ Por. G. Lucchesi, „Gli ordini e le ordinazioni”, w: *Enciclopedia del sacerdozio*, dir. G. Cacciatore, Florentiae 1953, s. 1010.

⁴⁶ Por. R. Garrucci, *Storia della arte cristiana nei primi otto secoli della Chiesa e corredata della collezione di tutti monumenti di pittura e scultura incisi in rame su cinquecento tavole ed illustrati*, t. 1, Giachetti, Figlio e C. Tipografi, Prato 1881, s. III.

⁴⁷ Por. M. Righetti, *Manuale di storia liturgica*, t. 1, *Introduzione generale*, dz. cyt., s. 500.

⁴⁸ Por. M. Gutkowska-Rychlewska, *Historia ubiorów*, dz. cyt., s. 86.

⁴⁹ Por. J. Pinell, *La liturgia ispanica*, w: *Anàmnesis. Introduzione storico-teologica alla Liturgia*, a cura dei professori del Pontificio Istituto Liturgico s. Anselmo di Roma, direzione di S. Marsili, t. 2 *La liturgia panorama storico generale*, Genova 1992, s. 74; J. Pinelli Pons, *Storia delle liturgie occidentali non romane*, w: *Scientia liturgica. Manuale di Liturgia*, dir. A. J. Chupungco, t. 1 *Introduzione alla liturgia*, Casale Monferrato 1998, s. 205–208; J. Miazek, *Liturgia w czasach Ojców Kościoła*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 20 (2007) nr 1, s. 164.

gdyż odzież ta okrywa całego człowieka. Nawiązuje także do małej celi⁵⁰ Grecy nazywają ją pianetą, ponieważ jej brzegi się kołyszają. Gwiazdy nazywane są *planetae*, to znaczy „błądzące”, gdyż poruszają się ruchem chwiejnym i błędnym (por. *Etymologiae* XIX, 24, 17)⁵¹.

Zwołany przez Sisenanda (zm. 636) IV Synod w Toledo, który odbył się w 633 roku, kontynuował proces religijnej unifikacji, rozpoczęty przez władcę Rekkareda i III Synod w Toledo. Celem IV Synodu w Toledo było m.in. ujednoczenie zwyczajów wśród duchowieństwa⁵². Przewodniczył mu Izydor z Sewilli⁵³. Kanon 28 Synodu mówi o duchownych, którzy niesłusznie zostali usunięci ze swojego stopnia święceń. Gdy podczas drugiego synodu (prawdopodobnie chodzi o drugie posiedzenie synodu-sądu i jego orzeczenie) zostaną uznani za niewinnych, od biskupa przy ołtarzu otrzymają ponownie: biskup – stułę (*orarium*), pierścień, laskę; prezbiter – stułę (*orarium*) i ornat (*planeta*), diakon – stułę (*orarium*) i albę; subdiakon – patenę i kielich⁵⁴.

„Odnowienie” stopni święceń miało się odbywać przez ponowne przyjęcie widzialnych znaków związanych z charakterystyką posługi, wyrażającą każdy stopień. Chociaż kanon Synodu nie mówi o powtórnych święceniach, to świadczy o znaku pianety, którą otrzymuje się podczas święceń w Toledo, a może już i w całej Hiszpanii. Nadto w zapisie z Toledo możemy widzieć nie tylko przejaw dążenia do ujednoczenia szat liturgicznych przypisanych duchowieństwu w katolickim Królestwie Wizygockim, ale i wyraz myśli i istniejącej już praktyki symbolicznej. Ponowne przyjęcie tych znaków prawdopodobnie odbywało się podczas sprawowania jakiegoś rytuału.

⁵⁰ Czy to nawiązanie do celi wskazywałoby, że szata ta noszona była przez mnicha? Por. E. Caronti, *La pianeta*, „Rivista Liturgica” 8 (1921) nr 1, s. 70.

⁵¹ Por. Sanctus Isidorus Hispalensis, *Etymologiarium libri XX*; PL, t. 82, kol. 691.

⁵² Por. B. Dumézil, *Chrześcijańskie korzenie Europy. Konwersja i wolność w królestwach barbarzyńskich od V do VIII wieku*, tłum. P. Rak, Kęty 2008, s. 580, 604 (Biblioteka Historyczna, 4).

⁵³ Por. B. Altaner, A. Stuiber, *Patrologia...*, dz. cyt., s. 640.

⁵⁴ Por. Mansi, t. X, kol. 627. Na odnotowanie zasługuje fakt, że alba jest odnotowana tylko przy diakonie. Czy alba w Królestwie Wizygockim miała wskazywać na otrzymane święcenia w stopniu diakonatu?

RZYM, KAPLICA ŚW. WENANCJUSZA

Papież Jan IV (zm. 642), Dalmata, syn scholastyka Wenancjusza, podczas swojego pontyfikatu sprowadza do Rzymu relikwie wielu męczenników. Wśród nich są Wenancjusz, Anastazy i Maur (por. *Księga Pontyfików* 74, 2)⁵⁵. W bazylice na Lateranie rozpoczyna budowę dla nich kaplicy, którą kończy jego następca papież Teodor (zm. 649). W kaplicy św. Wenancjusza zachowała się mozaika z VII wieku, na której widnieją biskupi: Domnion, Wenancjusz, Maur, Jan IV i Teodor, jak również męczennik prezbiter Asteriusz. Wszyscy oni są ubrani w pianety. Asteriusz ma na tunice pianetę koloru brązowego. Biskupi Domnion i Wenancjusz ubrani są w pianety koloru fioletowego, a biskup Maur ma ją koloru brązowego, prawie czarnego. Papieże Jan IV i Teodor mają pianety koloru ciemnoniebieskiego⁵⁶. Czy kolory zachowane na pianetach są świadectwem kanonu liturgicznych kolorów, których wówczas przestrzegał Kościół w Wiecznym Mieście?

Wspomniany już w jezuita Raffaele Garrucci nie definiuje szaty, którą ma na sobie prezbiter Asteriusz, ale zauważa, że jako jedyny na mozaice ma on w dłoni zwój, a nie księgę. Inne postacie zaprezentowane na mozaice, apostołowie, biskupi i diakon, trzymają księgi⁵⁷.

Specjalista od średniowiecznych mozaik w absydach kościołów rzymskich, Guglielmo Matthiae, jest zdania, że męczennik Asteriusz jako jedyny z całej opisanego grupy jest odziany w szatę monastyczną, rodzaj tuniki z kapturem⁵⁸.

KONIEC EPOKI STAROŻYTNEJ

Wraz z podbojem ziem galijskich Rzymianie i Italikowie przejęli strój z kultury podbitych narodów, który bardziej był dostosowany do surowszego klima-

⁵⁵ Por. *Księga Pontyfików 1–96 (do roku 772)*, dz. cyt., s. 178–178*; S. de Blaauw, *Cultus et decor. Liturgia e architettura nella Roma tardoantica e medievale. Basilica Salvatoris, Sanctae Mariae, Sancti Petri*, t. 1, Città del Vaticano 1994, s. 178 (Studi e Testi, 355).

⁵⁶ Por. H. Grisar, *Analecta Romana...*, dz. cyt., s. 529–530.

⁵⁷ Por. R. Garrucci, *Storia della arte cristiana nei primi otto secoli della Chiesa*, dz. cyt., s. 87.

⁵⁸ Por. G. Matthiae, *Mosaici medioevali delle Chiese di Roma, tavole*, Roma 1987, s. 194.

tu i bardziej zapewniał swobodę ruchów⁵⁹. Epoka starożytna Kościoła kończy się głębokimi zmianami w stylu ubierania się. Odzież przejęta przez Kościół z cywilizacji antycznej jako codzienna zostaje wyparta przez wygodną garderobę pochodzącą z kultury podbitych krajów. Rzymskie szaty antyczne były zakładane tylko na czas sprawowania liturgii⁶⁰. W wieku VII także penula przechodzi z użycia świeckiego do przestrzeni liturgicznej⁶¹ i zaczyna być szyta z wyszukanych materiałów⁶². Pod koniec VIII wieku duchowieństwo zaprzestaje używania pianety w życiu codziennym⁶³.

KRÓLESTWO FRANKÓW

Papież Stefan II (zm. 757) przebywał z dwuletnią wizytą w królestwie Pepina Małego (zm. 768). W tej podróży towarzyszył mu Chrodegang (zm. 766), który w 742 roku został biskupem Metz⁶⁴. Spisał on ok. 750 r. *Regula Canonicorum* w celu promowania życia wspólnotowego duchowieństwa⁶⁵. Dzieło to powstało w oparciu o regułę benedyktyńską i przede wszystkim miało na celu reformę kapituły katedralnej w Metz⁶⁶.

⁵⁹ Por. F. Boucher, *Historia mody. Dzieje ubiorów od czasów prehistorycznych do końca XX wieku*, wyd. uzup. przez Y. Deslandes, tłum. P. Wrzosek, Warszawa 2009, s. 113.

⁶⁰ Por. E. Caronti, *La pianeta*, „Rivista Liturgica” 8 (1921) nr 1, s. 72.

⁶¹ Por. E. Caronti, *Le vesti liturgiche*, „Rivista Liturgica” 6 (1919) nr 4, s. 161; Ch. A. Croegaert, *Les rites et les prières du Saint Sacrifice de la Messe...*, dz. cyt., H. Dessain, Malines 1948, s. 214.

⁶² Por. A. J. Nowowiejski, *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*, t. 2, cz. I *O środkach rozwinięcia kultu*, dz. cyt., s. 224.

⁶³ Por. L. Żarnowiecki, *Ozdoba domu Bożego. Dzieło ilustrowane, poświęcone szatnictwu liturgicznemu i kunsztom, w służbie Kościoła pozostającym*, z. 4, s. 8.

⁶⁴ Por. P. Sorci, *Liturgie papali, liturgie delle basiliche a Roma e genesi degli „Ordines Romani”*, w: *Liturgie e culture tra l'età di Gregorio Magno e il ponteficato di Leone III. Aspetti rituali, ecclesiologici e istituzionali. Atti del convegno Università Europea di Roma 24 e 25 febbraio 2011*, red. R. Salvarani, Città del Vaticano 2011, s. 196–198 (Monumenta Studia Instrumenta Liturgica, 64); I. Gobry, *L'Europa di Cluny. Riforme monastiche e società d'Occidente (secoli VIII–XI)*, Roma 1999, s. 266–267 (Storia del Monachesimo).

⁶⁵ Por. Chrodegangus, *Regula Canonicorum*; PL, t. 89, kol. 1097–1120.

⁶⁶ Por. J. Kłoczowski, *Wspólnoty chrześcijańskie w tworzącej się Europie*, Poznań 2003, s. 106; I. Gobry, *L'Europa di Cluny*, dz. cyt., s. 267; C. H. Lawrence, *Monastycyzm średniowieczny*, tłum. J. Tyczyńska, Warszawa 2005, s. 160.

W *Regula Canonorum* w rozdziale 3 jest mowa o tym, aby kapłan, który ma kleryka, pamiętać, żeby tenże kleryk miał pianetę i inne właściwe odzienie. W tych właściwych szatach kleryk ma uczestniczyć w nabożeństwach w niedziele i święta⁶⁷. Natomiast w rozdziale 8 jest mowa o duchownych, którzy mieszkają poza klasztorem. Są oni zobowiązani do przychodzenia na kapitułę w pianetach („parati cum planetis”), jak to podaje *Ordo Romanus*⁶⁸. Dla Henriego Leclercq’a zapis z *Regula Canonorum* jest o tyle ważny, że świadczy o noszeniu w VIII wieku pianety w życiu prywatnym⁶⁹.

ORDINES ROMANI

Znany włoski liturgista Mario Righietti na podstawie lektury *ordines Romani* wykazuje, że akolici, lektorzy, subdiakoni i diakoni noszą pianetę⁷⁰.

W najstarszym z *ordines* – *Ordo Romanus I* opisującym liturgię mszy świętej w Wielkanoc w bazylice Matki Bożej Większej w Rzymie⁷¹ – jest mowa o pianecie. Korzystając z wydania krytycznego OR I autorstwa Michela Andrieu dowiadujemy się, że papież podczas Eucharystii jest między innymi ubrany w pianetę i paliusz⁷². Także diakoni noszą pianety. Oni jednak podczas obrzędów wstępnych, po procesyjnym przybyciu do ołtarza, zdejmują pianety i oddają je subdiakonowi regionalnemu, a ten akolitem regionalnym⁷³. Zapis ten, którego część najstarsza została zredagowana przed 700 rokiem, wskazuje na stosowany w Rzymie zwyczaj zakładania pianety

⁶⁷ Por. Chrodegangus, *Regula Canonorum*, dz. cyt., kol. 1100.

⁶⁸ Por. Chrodegangus, *Regula Canonorum*, dz. cyt., kol. 1102.

⁶⁹ Por. H. Leclercq, „Chasuble”, w: *Dictionnaire d’archéologie chrétienne et liturgie*, red. F. Cabrol, H. Leclercq, t. 3, Paris 1914, kol. 1192.

⁷⁰ Por. M. Righetti, *Manuale di storia liturgica*, t. 1, *Introduzione generale*, dz. cyt., s. 501. Jeszcze Symeon z Tesaloniki w swoim *De sacris ordinationibus* mówi o lektorze i jego penuli, która była wykonana z lnu. Por. PG, t. 155, kol. 396.

⁷¹ Por. O. Sorci, *Gli Ordines Romani e la celebrazione dell’Eucaristia, degli altri sacramenti e sacramentali*, „Rivista Liturgica” 101 (2014) nr 3, s. 553.

⁷² Por. *Les Ordines Romani du haut moyen age*, red. M. Andrieu, t. 2 *Les textes (Ordines I–XIII)*, Louvain 1960, s. 79 (Spicilegium Sacrum Lovaniense. Études et Documents, 23).

⁷³ Por. *Les Ordines Romani du haut moyen age*, red. M. Andrieu, t. 2 *Les textes...*, dz. cyt., s. 82.

przez diakona, który procesyjnie kroczył w niej do stopni ołtarza, ale nie miał jej na sobie podczas Eucharystii. Czy czynność zdejmowania pianet przez diakonów przed ołtarzem należy rozumieć jako wyraz *lex credendi*, wyrażony poprzez rytualny akt?

Warto w tym miejscu tylko napomknąć, że zwyczaj zdejmowania pianety przez diakona znany jest i w drugim tysiącleciu Kościoła. *Ordo Romanus XIV* pochodzący z początku XIV wieku z kolekcji Jeana Mabillona świadczy o zdejmowaniu pianety przez diakona przed czytaniem Ewangelii⁷⁴.

W innym miejscu *Ordo Romanus I* podaje informację, której brak w tłumaczeniu Bronisława Mokrzyckiego⁷⁵, że po proklamowaniu Ewangelii przez diakona tenże diakon oddaje księgę Ewangelii subdiakonowi, który wcześniej mu ją otworzył. Subdiakon z kolei oddaje ją innemu subdiakonowi, a ten trzyma ją przed sobą na wysokości piersi na pianecie i podaje stojącym do pocałowania w kolejności według stopni święceń⁷⁶.

Ordo Romanus VIII to zapis zrehabilitowany w Galii w latach 850–900, który dotyczy szat liturgicznych⁷⁷. Wśród wymienionych szat jest pianeta. Noszą ją ci, którzy otrzymali stopień święceń wyższy i niższy w Kościele. Pod pianetą papieża znajduje się orarium, a na pianecie jest palusz. Pod pianetą biskupa jest orarium. Diakon ubrany jest między innymi w dalmatykę mniejszą i dalmatykę większą oraz w pianetę. Także akolita jest ubrany w pianetę, ale zdejmuje ją przed wejściem na stopnie, gdzie śpiewa psalm. Akolita także ma orarium, które trzyma w dłoni. Wszyscy, którzy śpiewają psalm w kościele, mają być ubrani jak akolici⁷⁸.

Obrzędy święceń niższych (lektora, akolity, subdiakona) odbywały się w jakimkolwiek kościele stacyjnym, podczas liturgii stacyjnej. Natomiast święcenia diakona i prezbitera odbywały się w soboty suchych dni (*quatuor tempora*) w bazylice św. Piotra⁷⁹. *Ordo Romanus XXXIV* zostało zrehabilitowane w Rzymie przed 750 rokiem. Jest to najstarsze *ordo* dotyczące

⁷⁴ Por. *Museum Italicum seu Collectio veterum scriptorum ex bibliothecis italicis*, t. 2, *Complectens antiquos libros rituales Sanctae Romanae Ecclesiae cum commenatio praevio in ordinem romanum*, red. J. Mabillon, M. Germain, Luteciae Parisiorum 1689, s. 310.

⁷⁵ Por. B. Mokrzycki, *Droga chrześcijańskiego wtajemniczenia*, Warszawa 1983, s. 517.

⁷⁶ Por. *Les Ordines Romani du haut moyen age*, red. M. Andrieu, t. 2, *Les textes...*, dz. cyt., s. 89.

⁷⁷ Por. O. Sorci, *Gli Ordines Romani e la celebrazione dell'Eucaristia...*, dz. cyt., s. 557.

⁷⁸ Por. *Les Ordines Romani du haut moyen age*, red. M. Andrieu, t. 2, *Les textes...*, dz. cyt., s. 321–322.

⁷⁹ Por. S. de Blaauw, *Cultus et décor...*, dz. cyt., s. 602.

święceń⁸⁰, chociaż nic nie wskazuje na to, aby odbywały się one w bazylice św. Piotra. Diakonowi, który miał zostać wyświęcony na prezbitera, w miejscu zwanym *rugae altaris* zdejmowano dalmatykę, a następnie ubierano go w pianetę. Tak ubranego przyprowadzano do biskupa, który udzielał święceń. Po modlitwie święceń nowo wyświęcony przekazywał pocałunek pokoju biskupowi i prezbiterom⁸¹.

Ordo Romanus XXXIX to dokument z końca VIII wieku, który oddaje zaadaptowaną formę rzymskiego zwyczaju święceń dla jakiegoś kościoła w Gali⁸². Analizując to *Ordo* na początku lat 60. XX wieku, Bruno Kleinheyer pytał, czy odzwierciedla ono praktykę rzymską⁸³. Święcenia są udzielane podczas mszy świętej w bazylice św. Piotra w sobotę. Najpierw po lekcji i wersecie (*tractus*) wyświęceni są diakoni, a potem prezbiterzy. Prezbiterzy przed modlitwą święceń są ubierani przez archidiakona w stuły i pianety. Po otrzymaniu święceń przekazują pocałunek pokoju biskupom i prezbiterom⁸⁴.

RÓŻNICE W UŻYCIU PIANETY WEDŁUG JOSEPHA BRAUNA

Joseph Braun wskazuje na różnicę między użyciem w liturgii pianety w Rzymie i poza nim. W Rzymie aż do IX wieku wszyscy ze służby liturgicznej i duchowieństwa używają jej podczas służby Bożej, natomiast poza Rzymem korzystają z niej tylko prezbiterzy i biskupi⁸⁵.

⁸⁰ Por. O. Sorci, *Gli Ordines Romani e la celebrazione dell'Eucaristia...*, dz. cyt., s. 551.

⁸¹ Por. *Les Ordines Romani du haut moyen age*, red. M. Andrieu, t. 3 *Les textes (Ordines XIV–XXXIV)*, Louvain 1961, s. 606 (Spicilegium Sacrum Lovaniense. Études et Documents, 24); K. Lijka, *Ordinatio presbyterorum od X do XVI wieku*, w: *Prezbiterzy w Kościele do Soboru Trydenckiego. Liturgia święceń, teologia, ministerium*, Lublin 2011, s. 32 (Studia Liturgiczne, 7).

⁸² Por. O. Sorci, *Gli Ordines Romani e la celebrazione dell'Eucaristia...*, dz. cyt., s. 551.

⁸³ Por. B. Kleinheyer, *Die Priesterweihe im Römischen Ritus. Eine liturgiehistorische studie*, Trier 1962, s. 78 (Trierer Theologische Studien, 12).

⁸⁴ Por. *Les Ordines Romani du haut moyen age*, red. M. Andrieu, t. 4, *Les textes (Ordines XXXV–XLIX)*, Louvain 1965, s. 285 (Spicilegium Sacrum Lovaniense. Études et Documents, 28).

⁸⁵ Por. J. Braun, *Die Liturgischen Paramente in Gegenwart und Vergangenheit*, dz. cyt., s. 105.

CESARSTWO ZACHODNIE

Karol Wielki (zm. 814) na terenach sobie podległych zmierzał do ujednolicenia liturgii⁸⁶. Tę myśl propagował uczeń Alkuina (zm. 804), „prawdziwy humanista” Raban Maur (zm. 856)⁸⁷. Poprzez swoje dzieło *De institutione clericorum*⁸⁸, napisane w 819 roku, a dotyczące formacji duchowieństwa, próbował wypracować jednolitość rytualną na terenach, gdzie panowali Karolingowie⁸⁹. W *De institutione clericorum* I, 21 podaje także wykładnię odnośnie do szat kapłańskich, garderoby składającej się z siedmiu elementów. Casula jest elementem siódmym. Założona przez kapłana, zakrywa całą jego postać. Jest szatą chroniącą wszystkie inne szaty. Według Rabana jest znakiem miłości, gdyż miłość wyprzedza wszystkie inne cnoty, a cnoty nie mają splendoru, jeśli nie promieniają blaskiem miłości. Na potwierdzenie tak przedstawionej myśli podaje on wersety z Hymnu o miłości (1 Kor 13, 1–8). Bez casuli kapłan nie może zbliżyć się do ołtarza, nie może dokonać ofiarowania ani zanosić modlitwy. Ten myśliciel tworząc alegorię casuli korzysta z wersetów Mt 5, 23–24; Mk 11, 25; Kol 3, 12 i kończy cytatem z Listu do Kolosan: „Na to zaś wszystko [przywdziejcie] miłość, która jest spoiwem doskonałości” (Kol 3, 14)⁹⁰.

ZAKOŃCZENIE

Czy zapis Rabana Maura dotyczący casuli jest pierwszą próbą symbolicznego ustalenia, czym jest szata casula podczas liturgii sprawowanej w Kościele na Zachodzie? Jeśli tak, to mamy do czynienia z tworzeniem na początku

⁸⁶ Por. E. Bishop, *La réforme liturgique de Charlemagne*, EL R. XLV (1931), s. 186–207.

⁸⁷ Por. W. Gandolfo, *Lettera e Spirito. Lettura della Bibbia dalle origini cristiane ai nostri giorni*, Bologna 2011, s. 204 (Collana Biblica).

⁸⁸ Por. Rabanus Maurus, *De institutione clericorum*, PL, t. 107, kol. 293–420.

⁸⁹ Por. Rabano Mauro, *La formazione dei chierici. Introduzione, traduzione e note*, red. L. Samarati, Roma 2002, s. 10–12 (Fonti Medievali, 25).

⁹⁰ Por. Rabano Mauro, *La formazione dei chierici. Introduzione, traduzione e note*, red. L. Samarati, dz. cyt., s. 56–57. W artykule wykorzystano tłumaczenie z Biblii Tysiąclecia. Por. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych, oprac. Zespół biblistów polskich z inicjatywy Benedyktynów Tynieckich. Wydanie piąte na nowo opracowane i poprawione, Poznań 2003.

IX wieku alegorii z wykorzystaniem bogactwa tekstów nowotestamentalnych do opisanie nie tylko symboliki casuli, ale także charakteru tego, kto ją ubiera. Pozostaje więc już tylko krok do przepisania nowotestamentalnemu kapłanowi jedynego Arcykapłana Jezusa Chrystusa, Pośrednika między Bogiem a ludźmi, modlitwy, którą będzie on wypowiadał podczas zakładania tej szaty. Ona będzie mu przypominała, jakimi cechami ma się odznaczać przy sprawowaniu w casuli świętych obrzędów. Pozostaje już tylko krok do wypracowania takiej ornamentyki casuli, która będzie wyrażać jej symbolikę. Stąd pytanie, czy historia liturgii dostarcza nam modlitw wypowiedzianych przy wkładaniu ornatu, jak również czy historia szat liturgicznych świadczy o takich artefaktach z dziedziny szat liturgicznych, które realizują myśl Rabana Maura. Innymi słowy: czy twórczość Kościoła, ta modlitewna, jak i ta wyrażająca się w produkcji ornatu, kontynuuje myśl Rabana Maura, czy też nie?

SUMMARY

Paenula, planeta, casula is the outermost garment, in different colours, worn by bishops and priests at the celebration of the Mass. Its origin dates back to the Roman Empire, where it was designed to protect human body against the weather condition. Over the time, it began to indicate the status of a person who wore it and its role in the society. Senators and officials in the 4th century had to wear *paenula* with purple ribbons in the Eternal City. The Church developing in the Empire adopted this garment into its everyday and liturgical life. This is evidenced by among others records and mosaics. Along with the constitution of the norms of the liturgy in the Eternal City, it is worn by everyone performing liturgical services and beyond Rome only by priests and bishops. It seems that Rabanus Maurus is the first allegorist of the Middle Ages, who delivers a testimony of casula's symbolism. This „true humanist” sees it as a sign of love, virtue, which is ahead of other Christian virtues and makes them shine.

